

ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
XIX ԴԱՐԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԷՋԵՐՈՒՄ

XIX դարի երկրորդ կեսին Ղարաբաղում գրվում են մի շարք պատմագրական երկեր՝ նվիրված նրա XVIII—XIX դդ. պատմությանը: Պատմագրության զարգացումը, անշուշտ, կապված էր Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց հետո Անդրկովկասում հաստատված տեական խաղաղության պայմաններում այստեղ նկատվող ընդհանուր մշակութային վերելքի հետ: Պատմագրական երկեր են գրվում նաև ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների պատվերով¹, որն արդյունք էր նոր նվաճված այդ տարածքի ու նրա բնակչության պատմական անցյալի նկատմամբ ցուցաբերած հետաքրքրության: Պատմագրական երկեր են ստեղծվում Անդրկովկասի այլ տարածաշրջանների պատմության վերաբերյալ², սակայն դրանց թիվը անհամեմատ ավելի փոքր է: Կարծում ենք, պատճառը XVIII դ. երկրորդ և XIX դ. առաջին կեսերին Ղարաբաղում տիրող բարդ լինոքադաքական իրավիճակն էր: 1822 թվականից Ռուսաստանի գավառներից մեկը դարձած Ղարաբաղում իրար հետ կողք-կողքի ապրում էին հայերը (հիմնականում պատմական Արցախի լեռնային շրջաններում) և թյուրքական ու քրդական քոչվոր մահմեդական ցեղերը (հիմնականում Ղարաբաղի և Մելի հարթավայրերում): Պետք է նշել, որ վերջիններս Ղարաբաղում մահմեդական խանության գոյության շրջանում (1747—1822 թթ.) արտոնյալ դիրքեր էին գրավել երկրի թե՛ տնտեսական կյանքում և թե՛ կառավարման բարձր օղակներում: Խաների օրոք ի հայտ են եկել քաղամթիվ մահմեդական ավատատերերը՝ բեկեր, որոնք XVIII դարի սկզբին, խամսայի մելիքությունների հզորության ժամանակա-

շրջանում, Ղարաբաղում գոյություն չունեին³։ Բեկերը վարում էին խանության կառավարման բարձր պաշտոնները և Ռուսաստանի գերիշխանության տակ անցնելուց հետո ևս ջանում էին պահպանել իրենց դիրքն ու արտոնյալ վիճակը։

Ցարական պաշտոնյա Պրուժանովսկին 1845 թ. իր զեկուցագրում նշում է, որ բոլոր Ղարաբաղցիները դեռևս լիովին համոզված չեն, որ ռուսները ընդմիշտ հաստատել են իրենց գերիշխանությունը տարածաշրջանում⁴։ 1828 թվականից հետո Ղարաբաղ վերադարձած նախկին խանը, նրա ազդականներն ու ազդեցիկ բեկերը ձյտում էին այստեղ վերականգնել այն գրությունը, որ ստեղծվել էր Իբրահիմ խանի ու Պ. Ցիցիանովի միջև 1805 թ. կնքված պայմանագրով, այսինքն՝ խանությունը, որը ներքին կառավարման հարցում ուներ ինքնուրույնություն⁵։

Հայ բնակչությունը հարևան թյուրքական և քրդական քոչվոր ցեղերի ոտնձգություններից պաշտպանվելու համար հիմնականում բնակվում էր պատմական Արցախի լեռնային շրջաններում։ Իրանի Նադիր շահի օրոք այստեղ ստեղծվում է հայկական «մահալ»-ն՝ իսլամական վարչական միավորը՝ կազմված հինգ հայկական մելիքություններից⁶։ Սակայն XVIII դարի կեսերին հայ մելիքները աստիճանաբար կորցնում են իրենց անկախությունը։

Հայ բնակչությունը, որ դեռևս XVIII դ. 20-ական թվականներից իր հայրենիքի անկախության վերականգնման համար մղած պայքարում մեծ հույսեր էր կապում Ռուսաստանի հետ⁷, մեծապես օժանդակում է ցարական արքունիքին՝ Անդրկովկասում իր նվաճողական ծրագրերը իրագործելիս։ Ռուսական կառավարությունը, սակայն, Անդրկովկասի նվաճումից հետո էական փոփոխություններ չի կատարում հայ բնակչության տնտեսական ու սոցիալական կյանքում⁸։ Ղարաբաղի հայկական տարածքները չեն միացվում ոչ 1828 թ. ստեղծված Հայկական մարզին և ոչ էլ 1849 թ. Երևանի նահանգապետությանը։ Այս հանգամանքը իր բացասական հետևանքներն է ունենում հայ բնակչության հետագա գոյավիճակի վրա՝ պատճառ դառնալով ազգամիջյան բախումների ու Ադրբեջանի ոտնձգություններին՝ Ղարաբաղի հայկական տարածքների նկատմամբ։

Այսպիսով, մի կողմից տեղի մահմեդականները, ցանկանալով վերականգնել խանական շրջանում իրենց ունեցած արտոնություն-

ներր և գերիշխող դիրքերը տեղի հայության նկատմամբ, մյուս կողմից էլ հայերը, ջանալով պաշտպանել իրենց իրավունքները և ռուսական կառավարությանը ցույց տալ իրենց ունեցած դերն ու մասնակցությունը երկրի նախորդ դարի քաղաքական կյանքում, XIX դարում ստեղծում են մի շարք պատմադրական երկեր՝ նվիրված Ղարաբաղի XVIII—XIX դարերի պատմությանը:

Հայ և թուրք հեղինակների պատմական աշխատությունները միմյանցից տարբերվում են բովանդակային և ժամանակագրական որոշակի առանձնահատկություններով: Ուստի այդ երկերը կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբի մեջ մտնում են թուրք հեղինակների պարսկերեն, թուրքերեն և ռուսերեն աշխատությունները: Դրանցում շարադրված է Ղարաբաղի խանության պատմությունը՝ սկսած նրա հիմնադրումից մինչև ռուսաց տիրապետության հաստատումն ու թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրի կնքումը (1828 թ.):

Այս խմբին են պատկանում Միրզա Ադիդյողալ-բեկի՝ թուրքերեն «Ղարաբաղնամեն» (1845 թ.)⁹, Միրզա Զամալ Զևանշիրի՝ պարսկերեն «Բարիխ— Ե Ղարաբաղը» (1847 թ.)¹⁰, Միր-Մեհտի հաղանիի «Քիթաբ-ի Թարիխ-ի Ղարաբաղը»¹¹, Ահմեդ-բեկ Զիվանշիրի՝ Շուշիում 1901 թ. ռուսերեն տպագրած «Ղարաբաղի խանության 1747—1805 թթ. քաղաքական կացության մասին» դիրքը, Ռդագուլի-բեկ Միրզա Զամալովիչի¹² և Հասան-Ալի խան Ղարադաղիի «Ղարաբաղնամեն»¹³ խորագիրը կրող ձեռագրերը, անանուն հեղինակի թուրքերեն «Ահվալաթ-ե Ղարաբաղ»¹⁴ և Աբդու-Սամեդ-բեկ Բահման Միրզայի «Շուքուրնամեն»¹⁵ աշխատությունները:

Նպատակ ունենալով փառաբանել Ղարաբաղի խաների գործերը, նրանց հզորությունը, թուրք հեղինակները իրենց աշխատություններում չեն կարողացել անտեսել թե՛ տեղի հայ մելիքությունների, և՛ թե՛ հայ բնակչության հետ կապված հարցերը: Միաժամանակ ցանկանալով վերագրել խաներին ռուսական կողմնորոշում՝ նրանք լրություն են մատնել կամ խեղաթյուրել այն պատմական իրադարձությունները, որոնցում դրսևորվում էին խաների հակառուսական տրամադրությունները¹⁶:

Հիշյալ թերություններով հանդերձ, այս խմբի պատմագրական երկերը իրենցից որոշակի արժեք են ներկայացնում XVIII դարի երկրորդ կեսից XIX դարի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում

Ղարաբաղում գոյատևած մահմեդական խանության պատմության ուսումնասիրության համար: Այդ երկերից առավել արժեքավոր են Միրզա-Աղիգյոզալ բեկի «Ղարաբաղնամեն» և Միրզա Ջամալ Ջևանշիրի «Թարիխ-և Ղարաբաղը», որոնք ավելի վաղ գրված լինելու պատճառով հիմնականում սկզբնաղբյուր են հանգիսացել վերոհիշյալ մյուս պատմական գործերի համար¹⁷:

Պատմագրական աշխատությունների մյուս խումբն են կազմում տեղի հայ դործիչների երկերը՝ նվիրված Ղարաբաղի պատմության վերահիշյալ ժամանակաշրջանի զանազան իրադարձություններին ու տեղի հայ մելիքությունների պատմության առանձին հարցերի լուսաբանմանը: Հայկական այս սկզբնաղբյուրների մի մասը չի պահպանվել, սակայն Բաֆֆու «Խամսայի մելիքությունները» (1835 թ.) պատմական արժեքավոր ուսումնասիրության շնորհիվ մենք հնարավորություն ունենք ծանոթանալու դրանցում պարունակվող պատմական տեղեկություններին:

Զիշտ է, հղումների բացակայության պատճառով դժվար է զատորոշել, թե «Խամսայի մելիքություններում» պարունակվող սյուսմական տեղեկություններից յուրաքանչյուրը ինչ սկզբնաղբյուրից է վերցված, սակայն դա չի նվազեցնում Բաֆֆու ուսումնասիրության գիտական արժեքը: Իրադարձությունների մանրակրկիտ ու համակողմանի քննության շնորհիվ Բաֆֆու այս աշխատությունը ստացել է սյուսմական կարևոր սկզբնաղբյուրի արժեք: Հայկական և օտար աղբյուրների նյութերի օգտագործումը մեծ վիպասանին հնարավորություն է տվել շարագրել XVIII—XIX դարերի Ղարաբաղի Խամսայի մելիքությունների ու նաև մահմեդական խանության առավել ամբողջական պատմությունը:

Բաֆֆու օգտագործած հայկական սկզբնաղբյուրներից մեկ է հասել Առ. Կոստանյանցի երկհատորյա «Արցախի պատմությունը»¹⁸: Ձևայած առասպելական, հեքիաթային դրվագների առատությամբ, այն կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Դիզակի հայ մելիքների¹⁹, Ղարաբաղի խանության, Աղա Մամադ խանի արշավանքների, ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ. պատերազմի ընթացքում տեղի հայության դիրքորոշման, Շամխորի ճակատամարտի վերաբերյալ և այլն: Միակ հայկական աղբյուրը, որ բացակայում է Բաֆֆու ձեռքի տակ եղած նյութերի մեջ, 1853 թ. Երուսաղեմի միաբան Հակոբ Զաքարեանց Շուշեցու «Պատմություն գավառին Արցա-

խուս փոքրածավալ ևրկն է²⁰։ Այստեղ հեղինակը թիր նախնիների հիշողության հիման վրա՝ շարադրել է Փանահ խանի կողմից Շուշիի կառուցման, Աղա Մամադ խանի՝ 'Հարաբաղ կատարած արշավանքների պատմությունը, խոսելով նաև այդ իրադարձություններին տեղի հայերի դերի ու մասնակցության մասին։

Ինչպես տեսնում ենք, պատմագրական աշխատությունների այս ևրկու խմբերը Ղարաբաղի XVIII—XIX դարերի պատմությունը արտացոլում են հիմնականում տարբեր տեսանկյուններից և կարող են պատմահամեմատական վերլուծության։ Ղարաբաղի XIX դարի պատմագրության մեջ հատուկ տեղ է գրավում Միրզա Յուսուֆ Ներսեսուլի (Միրզա Հովսեփ Ներսիսյանց) «Թարիխ-ե Սաֆի» («Ծըշմարացի պատմություն») պարսկերեն պատմագրական երկը, որը կարևոր սկզբնաղբյուր է մի շարք առումներով։ Գրված լինելով 1854—1855 թթ. հայաղգի պատմագիր-գրականագետի կողմից՝ այն իրենից ներկայացնում է պատմագրական հիշյալ երկու խմբերի բովանդակային առանձնահատկությունների մի յուրատեսակ սինթեզ։ Քանի որ «Թարիխ-ե Սաֆի» այս յուրահատկությունը պայմանավորված է հեղինակի կյանքի անցած ուղիով, հարկ ենք համարում կանգ առնել նրա կենսագրության որոշ մանրամասների վրա²¹։ Հովսեփը ծնվել է 1798 թ. Ղարաբաղի Հադրութ գյուղում, Ատրպատականի Ահաբ քաղաքից դաղթած հայի ընտանիքում։ 8—9 տարեկան հասակում, այսինքն 1804—1813 թթ. ուսուպարսկական պատերազմի տարիներին, գերվում է պարսիկ ավարառուների կողմից, տարվում Իրան ու ներկայացվում շահին։ Պատանին բռնի մահմեդականացվում է, վերանվանվում Յուսուֆ, Այնուհետև պետական ծառայության անցնելու համար կրթություն է ստանում, որը այդ ժամանակ սահմանափակվում էր պարսկերենի ու արաբերենի ուսուցմամբ։ Ուսումն ավարտելուց հետո Յուսուֆը որպես զրազիր (միրզա) աշխատանքի է անցնում թագաժառանգ Աբբաս Միրզայի քեռի Ամիր խան սարդարի դիվանատանը։ Իր պաշտոնավարության 15 տարիների ընթացքում, ինչպես ինքը՝ հեղինակն է նշում իր երկի առաջաբանում, «կատարելապես տիրապետում է պարսկերենին, ժանոթանում պարսկական ու արաբական պատմագրությանը, տարբեր ցեղերի ու ժողովուրդների պատմությանն ու կյանքին»²²։ 1826—1828 թթ. ուսուպարսկական պատերազմի ժամանակ գտնվելով թագաժառանգի բանակում, ականատես է լինում որոշ ռազ-

մական գործողությունները³ և վարում նամակագրությունը Արքայա Միրզայի ու Ամիր խան սարգարի միջև:

1828 թ. Թուրքմենշայի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո Միրզա Յուսուֆը վերադառնում է Ղարաբաղ, ներկայանում միտրոպոլիտ Բաղդասար Հասան-Ջալալյանին, որը «կարգադրում է նրան մկրտել և վերստին ընդունել հայոց եկեղեցու գիրկը»²⁴:

Ներսեսովի առաջին կինը, որ թավրիզցի թրքուհի էր, չի ցանկանում քրիստոնեություն ընդունել և բաժանվում է: Երկրորդ կինը հայուհի էր՝ Շողակաթ անունով, որից էլ ծնվում են նրա ղավակները՝ Ալեքսանդրը, Եկատերինան, Նիկոլայը, Ներսեսը²⁵ և Աննան:

Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը պարսկերեն ձեռագրերի՝ իր ժամանակի լավագույն ընդօրինակողներից էր (խոշնեվիս): Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան ձեռագրաց ինստիտուտում՝ Մատենադարանում, պահպանվում են երկու պարսկերեն ձեռագրեր, որոնք ընդօրինակել է Ներսեսովը²⁶:

Ղարաբաղում Միրզա Յուսուֆը որոշ ժամանակ զբաղվում է մանկավարժությամբ: 1847—1848 թթ. աշխատում է Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցում որպես պարսկերենի և թուրքերենի ուսուցիչ²⁷:

Ուշադրավ է նրա կենսագրության մեջ նաև այն ժամանակաշրջանը, երբ ծառայության մեջ է եղել հյուսիսային Դաղստանի զորքերի հրամանատար, դեներալ-լեյտենանտ Գր. Օրբելիանու մոտ որպես թարգմանիչ: Նա վարել է ռուսական զորքերի հրամանատարության զրագրությունը Շամիլի և լեզգի խանների հետ՝ հիմնականում արաբերեն լեզվով²⁸:

Հենց այս շրջանում էլ Գր. Օրբելիանու հանձնարարությամբ Միրզա Յուսուֆը գրում է «Թարիխ-ե Սաֆին»²⁹:

1857 թ. Դեմիր-խան-Շուրայում հեղինակը վիճաբանաբար կոչ հրատարակում է Վաղիֆի ու նրա ժամանակակիցների բանաստեղծությունների ժողովածուն, որը նա կազմել էր 30 տարվա (1828—1857 թթ.) ընթացքում: Այս ժողովածուն իր արժանի տեղն է գրավել XIX դարի թրքալեզու գրականության մեջ և բարձր գնահատվել ուսումնասիրողների կողմից³⁰: Սեիդ-զադեն այդ առթիվ նշում է, որ «հեղինակներից շատերի ստեղծագործություններից բազմաթիվ նմուշներ հայտնի են միայն կամ գրեթե միայն Միրզա Յուսուֆի «ժողովածուի» շնորհիվ»³¹:

Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը մահացել է 1864 թվականին³²:

Հետեւելով պարսկալեզու միջնադարյան պատմագրության ա-
վանդներին, Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը «Թարիխ-ե Սաֆին» սկսել
է Աղամից և հասցրել մինչև 1828 թվականը: Թեև հեղինակը իր օգ-
ուագործած սկզբնաղբյուրներից հիշատակում է միայն Մ. Չամչա-
նի «Հայոց պատմութիւնը»³³, սակայն վերը նշված թուրք պատմա-
դիրների երկերի հետ տեքստային համեմատութիւնից պարզ է դառ-
նում, որ նա նախապես ծանոթ է եղել թե՛ Միրզա Ադիգյուզալ-բեկի,
թե՛ Միրզա Զամալի աշխատութիւններին: Չնայած այդ գործերից
վերցված որոշակի պատմական նյութին, որը վերաբերում է հիմ-
նականում Ղարաբաղի խանության պատմութեանը, «Թարիխ-ե Սա-
ֆին» հարուստ է նաև եզակի արժեք ունեցող հաղորդումներով:
Օպտվելով ժողովրդական զրույցներից, ավանդութիւններից և գուցե
մեկ չհասած գրավոր աղբյուրներից, Ներսեսովը բազմաթիվ ման-
րամասն ու արժեքավոր նոր տեղեկութիւններ է հաղորդում խամ-
սայի մեղիքութիւնների, Ղարաբաղի խանության, Շուշիի և XIX
դարի ոռո-պարսկական սպաներադմների պատմութիւնից: «Թա-
րիխ-ե Սաֆիում» հաղորդվող պատմական տեղեկութիւնները աչքի
են ընկնում իրենց հավաստիութեամբ: Հեղինակը ջանացել է պատ-
մական դեպքերը շարադրելիս լինել անաշու: Իր երկի առաջաբա-
նում նա հետեյալն է գրում. «Քանի որ պատմական գրքերից մի
քանիսում սուտ ճոռոմաբանութիւնների հանդիպեցի, որոշ բնկեր-
ներիս ցանկութեամբ ու խորհրդով որոշեցի մի ճշմարիտ պատմու-
թիւն գրել, որը զերծ կլինի ավելորդ նկարագրութիւններից ու սը-
տից»³⁴:

«Թարիխ-ե Սաֆին» զերծ է նաև պարսկական արքունի պատ-
մագրութեանը հատուկ ներբողական ոճից, նրա լեզուն գեղեցիկ է և
հստակ: Պատմագրական տեսանկյունից այն կարևոր սկզբնաղ-
բյուր է Ղարաբաղի XVIII—XIX դարերի պատմութեան համար:

Քանի որ հնարավոր չէ մեկ հոդվածի շրջանակներում քննել
«Թարիխ-ե Սաֆիում» պարունակվող բոլոր արժեքավոր պատմա-
կան վկայութիւնները, ստորև կանդրադառնանք դրանցից միայն
խամսայի մեղիքութիւնների տարածքներին վերաբերող տեղեկու-
թիւններին:

Հայազգի պատմագիրը չէր կարող անտարբեր լինել հայրենի
երկրի ոչ հեռու անցյալի պատմութեան նկատմամբ: «Թարիխ-ե Սա-

«Ֆիխ» 8-րդ գլխում Միրզա Յուսուֆը մի առանձին ենթաբաժին է հատկացրել Ղարաբաղի հայկական մեկիքությունների պատմությանը: Այն կրում է հետևյալ վերնագիրը. «Ղարաբաղի համասայի մահալների, նրա մեկիքների ծաղման մասին»³⁵: Այստեղ համասայի մեկիքությունների տարածքը նա անվանում է «Թախթե Ղափու» (թրք. «փայտե դուռ»): Այս անվանը մենք որևէ այլ տեղ չենք հանդիպել³⁶:

Ներսեսովը նշում է, որ Թախթե Ղափուի հինդ մահալների բընակությունը ամրոցովին քրիստոնյա է եղել³⁷: Այնուհետև մեկ առ մեկ, հերթականությամբ խոսում է այդ մահալներից յուրաքանչյուրի տարածքի, բուսականության, մեկիքական տների ծաղման մասին, գրառում նրանցից նշանավորների կյանքից արժանահիշատակ դեպքերն ու դրանց վերաբերող ավանդությունները:

Համասայի մեկիքությունների տարածքային բաժանման հարցերը հետաքրքրել են հայ ուսումնասիրողներից Բաֆֆուն, Լեոյին և այլոց, որոնք միայն ընդհանուր գծերով են տալիս հայ մեկիքությունների սահմանները: Ժիշտ է, նրանց սահմանները երբեմն փոփոխվել են, սակայն XVIII դարում ըստ երևութի՛ն գոյություն են ունեցել որոշակի սահմանագծեր, որոնցով ժողովուրդը առանձնացնում էր մեկիքություններից յուրաքանչյուրը: Թերևս XVIII դարի պատմական իրականությունը արտացոլող ժողովրդական ավանդությունների հիման վրա են նշված հայ մեկիքությունների սահմանները «Թարիխ-ե Սաֆիում»:

Հեղինակը համասայի մահալներից յուրաքանչյուրի հյուսիսային, հարավային, արևելյան և արևմտյան սահմանները նշում է չեռներով, բլուրներով, գետերով, անտառներով և նշանավոր բնակավայրերի անուններով: Նրա նշած ֆիզիկաաշխարհագրական տեղանուններից մի քանիսը ներկայումս փոփոխված կամ մոռացված են, հետևաբար դրանց տեղը որոշելու համար դիմել ենք XIX դարի քարտեզներին:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսին են ներկայանում XVIII դարի Ղարաբաղի համասայի մահալները Մ. Յ. Ներսեսովի «Թարիխ-ե Սաֆի» պատմագրական երկում:

«Դիզակի մահալը ձգվում է երկայնությամբ Հագարի գետից, Գյուլ-թափից մինչև Մալ-թափ, իսկ լայնությամբ՝ Արաս (Արաքս) գետից մինչև Խորհատ լեռը»³⁸:

ինչպես տեսնում ենք, հայազգի պատմագիրը գործածում է արարապարսկական պատմաաշխարհագրական գրականությանը հատուկ «երկայնություն» և «լայնություն»։ տերմինները, որոնցից առաջինով նշում է տարածքի ձգվածությունը արևմուտքից դեպի արևելք, իսկ երկրորդով՝ հարավից դեպի հյուսիս։

Դիդակի արևելյան և արևմտյան սահմանագծերի վրա բարձր լեռների բացակայության պատճառով պատմագիրը տալիս է երկու բլուրների (պրսի թափ), անվանումներ՝ Մալ-թափ, որը գտնվում է Հագարի (կամ Աղավնու) գետի միջին հոսանքի աջ ափին³⁹ և Գյուլ-թափ, որը գտնվում է Քեոնդալան գետից քիչ հարավ, նրա գետաբերանի մոտակայքում⁴⁰։ Այս տեղանունների բացակայությունը Ղարաբաղի բնակավայրերի ցուցակներում ցույց է տալիս, որ դրանք չեն եղել խոշոր բնակավայրեր, այլ Ղարաբաղի հարավում ու հարավ-արևելքում այնքան առատ բլուրներից են⁴¹ եղել, որոնք քոչվոր ցեղերի ժամանակավոր բնակության վայրերն էին։

Խորհատը Մեծ Քիրսից դեպի հարավ, հարավ-արևելք ձգվող լեռնաշղթայի լեռներից մեկն է, որը գտնվում է Դիզափայտ (կամ Զիարեդ) լեռից քիչ դեպի արևելք, ներկայիս Քոչրեկ գյուղի մոտակայքում⁴²։

Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի վկայությամբ, Վարանդայի մահալը «երկայնությամբ ձգվում է Քիրս լեռից մինչև Ալի Բալի հովիտը, լայնությամբ Խորհատ լեռից մինչև Շուշիքենդ և Խալֆալու դետերը»⁴³։

Ալի Բալի (կամ Ալաբալի) դաշտը գտնվում է Մարտունու շրջանի հարավ-արևելյան մասում⁴⁴ և Ճարտար գյուղի հացահատիկալին ցանքատարածություններից է⁴⁵։ Խալֆալին ու Շուշիքենդը Գարդառի վտակներն են⁴⁶։

Խամսայի մելիթությունների հաջորդ՝ Խաչենի մահալը «Թարիխ-ե Սաֆիում» ներկայացվում է հետևյալ սահմաններով. «Եվ այն լայնությամբ տարածվում է Ղարդար (Գարգառ) գետից մինչև Ղաբարթու, իսկ երկայնությամբ՝ Ղըրխղըզ ու Միխթուբյան լեռներից մինչև Բայաթի անտառակը»⁴⁷։

Ղաբարթու (ներկայիս Կավարտ) գետակը հոսում է Խաչենագետի ու Թարթառի միջև ընկած տարածքում⁴⁸։ Այն չի հասնում Կուր գետին։ Այդ գետի մասին հետևյալն ենք կարդում Ղևոնդ Ալիշանի «Արցախ» պատմաաշխարհագրական երկում. «Ձղախից»⁴⁹ հարավ

ընկած է մեկ ձորահովիտ ևս Թարթառ և Խաչեն գետերի միջև, գա-
Գապարտն է, կամ Ղաբարթուն, որի արևելյան կողմում էլ համա-
նուն գյուղն է, իսկ արևմտյան կողմում՝ Գազանճըր և Քելանին»⁵⁰։

Միխթուքյան լեռնաշղթան կազմում է Թարթառ և Հագարի գե-
տերի ջրբաժանը և լեռների գծով միանում Ղարաբազի լեռնաշղ-
թային։ Միխթուքյան լեռնաշղթային է պատկանում Միխթուքյանդ
լեռը, որն ունի 3411մ բարձրություն։

Ղըրխ-ղըզ (ներկայիս Կըրխ-կըզ) լեռը (2828մ) պատկանում
է Ղարաբազի լեռնաշղթային⁵¹։ XIX դարի աղբյուրները նրա գտնը-
վելու վայրի վերաբերյալ տալիս են տարբեր, իրար հակասող տըվ-
յալներ։ Այսպես, ըստ Մ. Բարխուզարյանցի Ղըրխ-ղըզը կամ Պրտ-
րեցվոց սարը գտնվում է համանուն գյուղից հյուսիս-արևմուտք⁵²։

Ըստ Ղևոնդ Ալիշանի «Գըրք-կյոզ» (Ղըրխ-ղըզ) լեռից հարավ
գտնվում են Գանձասարի և Շահթախտի լեռները, որոնցից սկսվում
է Խաչենագետը⁵³։ Ինչպես տեսնում ենք, երկու հեգինականներ նույն-
անուն լեռը տեղագրում են Ղարաբազյան լեռնաշղթայի տարբեր
հատվածներում։

XIX դարի քարտեզներից մեկում Ղըրխ-ղըզ անունով նշվում է
Խաչենագետի ու նրա Քուլատակ վտակի միջև գտնվող լեռներից մե-
կը⁵⁴, մյուսում՝ այդպես է անվանված Քուլատակից մինչև Գարգու-
ռի Խալֆալի վտակը ձգվող լեռնաշղթան⁵⁵։

Ղըրխ-ղըզ լեռան այս տարբեր տեղագրումները, ինչպես նաև
«Թարիխ-ե Սաֆիում» Ջրաբերգի արևմտյան սահմանում ևս այդ
լեռան հիշատակությունը⁵⁶ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ XIX
դարում այդպես է կոչվել Ղարաբազյան լեռնաշղթայի հյուսիսային՝
Թարթառի Թութխու վտակի աջ կողմում սկսվող և մինչև Խալֆալի
գետակը ձգվող հատվածը։

Որպես Խաչեն մահալի արևելյան սահմանագիծ նշված Բայա-
թի անտառակը, ըստ երևույթին, գտնվելիս է եղել Փանահ խանի
կառուցած Բայաթ ամրոցի մոտակայքում։ Ներկայումս այդ վայրե-
րում որևէ անտառ չկա, սակայն այն հանգամանքը, որ տեղի հողե-
րը ետանտառային մարգագետնային հողեր են⁵⁷, խոսում է այն-
մասին, որ նախկինում այդտեղ եղել են անտառներ, որոնցից մնա-
ցել են միայն ցանցառ թփուտներ ու մացառուտներ։

Մ. Յ. Ներսեսյանը Խամսայի հաջորդ մահալը անվանում է Չե-
լեբերդ, որը Ջրաբերդի մահալի գործածական անվանումներից է⁵⁸։

Ըստ ներսեսովի, «Ձեկբերդ մահալը նույնպես Ղըրխղըզի սահմաններից երկայնությամբ ձգվում է մինչև մի կողմում Բայաթի անտառակը, մյուսում՝ Բարդան, իսկ լայնությամբ՝ հաշենի դետից ու Ղարաթուփի հովտից մինչև Թարթառ գետը»⁵⁹:

Ջրաբերդի հարավ-արևմուտքում Բայաթի անտառակի հիշատակումը ցույց է տալիս, որ այդ անտառային գոտին ընդարձակ է եղել՝ Բայաթ ամրոցից ձգվելով բավական հյուսիս:

Խամսայի հինգերորդ՝ Թալիշի մահալի վերաբերյալ հետևյալն ենք կարդում «Թարիխ-ե Սաֆիում», — «երկայնությամբ ձգվում է Մոավ լեռից և այգեշատ Գյուլիստան՝ մինչև Կուրի ափը, իսկ լայնությամբ՝ Թարթառից մինչև Քուրան (կամ Կուրան)»⁶⁰:

Կուրանը ներկայիս Գերան-չայ գետն է:

Այսպիսով, ներսեսովի «Թարիխ-ե Սաֆի» աշխատության շրենորհիվ հնարավոր է դառնում հստակ պատկերացում կազմել XVIII դարի Խամսայի հայ մելիքությունների տարածքների մասին:

Բոլորովին շքանկանալով թերագնահատել Բաֆու «Խամսայի մելիքությունները» ուսումնասիրության պատմական արժեքը, պետք է նշենք սակայն, որ նրա տեղեկությունները մելիքությունների սահմանների վերաբերյալ ամբողջական չեն: Վիպասանը, հիմնականում իրավացիորեն, Խամսայի մահալները տեղադրում է Ղարաբաղի գետահովիտներում՝ նշելով նրանց սահմանները միայն 2 կողմերից՝ կա՛մ հյուսիսային ու հարավային, կա՛մ արևելյան ու արևմտյան: Այսպես, Բաֆին նշում է, որ «Գյուլիստանը կամ Թալիշի մահալը սկսվում է Քուրակչայ դետից, Գանձակի սահմաններից և տարածվում մինչև Թարթառ գետը:

Ջրաբերդի մահալը սկսվում է Թարթառից և տարածվում մինչև հաշենի դետը:

Խաշենը սկսվում է նույնանուն գետից և տարածվում մինչև Դիզափայտի լեռնային գոտին:

Դիզակը սկսվում է Դիզափայտի լեռներից և տարածվում մինչև Երասխ գետը»⁶²:

Երկու պատմագրական երկերի («Թարիխ-ե Սաֆի» և «Խամսայի մելիքություններ») տվյալների համեմատությունից պարզ է դառնում պարսկալեզու աշխատությանը հատուկ մանրամասնությունը և ճշգրտությունը: Հիմնականում համընկնելով Բաֆու տրվյալների հետ, դրանք որոշակիություն են մտցնում Ղարաբաղի հայ-

կական տարածքների հարցում, որը անտեսվել էր XIX դարի Արեւել-
յան Անդրկովկասի վարչական բաժանումների ժամանակ⁸³: Խոր-
հրդային իշխանության հաստատման տարիներին Ադրբեջանի են-
թակայության տակ դրված ՂՂԻՄ-ը չէր ընդգրկում Ղարաբաղի հայ-
կական տարածքները ամբողջությամբ: ՂՂԻՄ-ի սահմաններից
դուրս էին մնում բավականին ընդարձակ հայկական շրջաններ, ո-
րոնք, ինչպես երևում է Ներսեսովի վկայությունից, XVIII դարում
պատկանում էին Խամսայի մելիքություններին ենթակա հայաբնակ
տարածքների թվին: XIX դարի կեսերին գրված այս պատմագրա-
կան երկի վկայությունները Ղարաբաղի հայկական մելիքություն-
ների տարածքային ընդգրկումների վերաբերյալ այժմ ունեն նաև
քաղաքական նշանակություն: Դրանց հիման վրա կարելի է սյրն-
դել, որ XVIII—XIX դարերի Ղարաբաղի հայաբնակ տարածքները
զգալիորեն դուրս են մնացել ՂՂԻՄ-ի սահմաններից, ուստի դրանց
մի մասի միացումը վերջինիս 1990-ական թվականներին պետք է
համարել արդարացի և բնիկ հայկական տարածքների աշխո-
ւարում, այլ ոչ թե ագրեսիա, ինչպես այն ներկայացվում է Ադրբեջա-
նի կողմից:

CHRISTINE KOSTIKJAN

THE ELUCIDATION OF KARABAG HISTORY IN THE XIX CENTURY HISTORIOGRAPHY

From the middle of the 19th century Turkish and Armenian authors wrote a number of historical works dedicated to Karabag's history of 18—19th centuries. The creation of these historical works was the consequence of complicated ethnopolitical situation, which existed in Karabag from the second half of the 18th century. According to their contentional peculiarities, these historical works can be divided into two groups. A special place among these historical works takes Mirza Yusuf Nersesov's «Tarikh-e Safi» (Pers. «The Truthful History»), which combines the peculiarities of both groups. This feature of Mirza Yusuf's historical work is conditioned by the exclusive biography of the author (1798—1864).

«Tarikh-e Safi» contains a lot of valuable historical information about the two Russian-Persian wars of the 19th century, five Armenian principalities («Mahall-e Khamse») and the

Moslem Khanate of Karabag. Its information concerning the history and territories of five Armenian principalities of Karabag has also an actual political significance. Owing to the evidence of Mirza Yusuf is confirmed the fact that a considerable part of Karabag, which was mainly populated by Armenians (in 18—19th centuries), remained out of the borders of the Autonomous Region of Mountaneous Karabag formed in the 20th century.

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

¹ Միրզա Ադիգյուզալ-բեկի «Ղարաբաղնամեի» պատմիքատունն էր Ղարաբաղի զավառապետ Մ. Պ. Կուլբյակինը (տե՛ս Мирза Адигезал-бек, Карабагنامه, Б., 1950, ст. 43):

Միրզա Ջամալ Ջեանշիրին իր «Քարիխ-ե Ղարաբաղը» գրել է գեղապետ Շամիր խան Բեղլարովի առաջարկությամբ (տե՛ս Мирза Джамал Джеваншир, История Карабага, Б., 1959, с. 61):

Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը «Քարիխ-ե Սաֆին» գրել է գեներալ-լեյտենանտ իշխան Գր. Օրբելյանու պատվերով:

² Շաքիի խանության մասին տե՛ս Гаджи Ссид Абдулгамид, Родословная шекинских ханов и их потомков; Керим Ага Фатех, Краткая история Шекинского ханства, (Իրկուան էլ մտի են «Из истории Шекинского ханства», Б., 1958, *ժողովածուի մեջ*). Хроника войн Джара в XVIII в., Б., 1931:

Ղուրայի խանության մասին տե՛ս Н. Гаджинский, Жизнь Фет-Али-хана Кубинского, Сб. газ. «Кавказ» 1847; А. Бакиханов, Гюлистан-и-раам Б., 1926.

Քալիշի խանության պատմությանն է նվիրված Միրզա Ահմեդ Խուզավերդի Օղլու «Տեղեկություններ լեւոնորանի ե Քալիշի տարածքների վերաբերյալ» երկը (ԱԱՀ ԶԱ ՊԻ. գիտ. արխիվ ֆ. 3622):

³ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1964, Խաժապի մեղիքությունները:

⁴ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане, т. II, М. 1937, с. 25.

⁵ Там же, с. 29.

⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1972, հ. 4, էջ 186:

⁷ Армяно-русские отношения в XVIII в., Е., 1964—1990, т. II. ч. I; т. III, ч. II; т. III; т. IV.

⁸ Колониальная политика..., т. I, М., 1936, с. 9—11.

⁹ Мирза Адигезал-бек, Карабагنامه, Б., 1950, գոյություն ունի նաև այս երկի XIX դարի հայերեն թարգմանությունը, տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 4463:

¹⁰ Мирза Джемад Джеваншир-Карабаги, Тарих-и Карабаг, Б., 1959.

¹¹ *Միր Մեհտի Խաղանի «Բիթար-ե Բարիխ-ե Ղարարաղ», ԱՀ ԳԱ ձև. ֆ. 5-518, 11602:*

¹² *ԱՀ ԳԱ ձև. ֆոնդ, փ. 4701/5224:*

¹³ *ԱՀ ԳԱ ձև. ֆոնդ, փ. 1949/11844:*

¹⁴ *Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձև. 226:*

¹⁵ *ԱՀ ԳԱ ՊԻ դիտ. արխիվ, փ. 3212:*

¹⁶ Այդ երկերի պատմագիտական արժեքի վերաբերյալ տե՛ս А. Гулиев, И. Гасанов, И. Стригунов, Развитие исторической науки в Азербайджане в XIX в., Б., 1960.

¹⁷ *Տե՛ս Գ. Абдуллаев, Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965, с. 44; Ахмед-бек Джеваншир, О политическом существовании Карабахского ханства, Шуша 1901, с. 1.*

¹⁸ *Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձև. 7822, 7823:*

¹⁹ Դիզակի Հայ մելիքությունների պատմության վերաբերյալ նյութեր 1913 թ. հրատարակել է Հայ Ազգագրական Հեկերությունը, «Նիւթեր Հայ մելիքություն», պրակ. Ա.

²⁰ *Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձև. 2734: Այս ձեռագրի պատմագիտական քննությունը տե՛ս Տիտալյան Բ. Տ., Նորահայտ նյութեր 1793—1795 թթ. Շուշիի զրի պաշտպանության մասին, «Լրաբեր Հաս. գիտ.», 1966, № 9, էջ 28—42:*

²¹ *Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերել ադրեւչանցի գրականագետները, նրա կենսագրության վերաբերյալ իր ձեռքի տակ եղած, ինչպես նաև Մոսկվայի պետական համալսարանի արիւիվային նյութերի հիման վրա հետաքրքրական հոդված է տպագրել Սեիդ-զաде, Мирза Юсуф Нерсесов, Известия Аз. ФАН СССР, 1942, №9, с. 10—17: Վ. Զ. Կեկելիձեի ձև. ինստ., Արեւելյան բաժին, 1942, № 9, с. 10—17, ձև. Р—195:*

²² *Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, «Ճշմարտացի պատմություն, էջ 2ա) Վ. Զ. Կեկելիձեի ձև. ինստ., Արեւելյան բաժին, պրակ. ձև., էջ 195:*

²³ *Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. ձև., էջ 194:*

²⁴ А. А. Сеид-заде, «Мирза Юсуф Нерсесов, Известия Аз. ФАН СССР, 1942, № 9, с. 13.

²⁵ *Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի որդին՝ Ներսեսը, եղել է Մոսկվայի համալսարանի քաղաքագիտական իրավունքի ամբիոնի պրոֆեսորներից: Նրա մասին տե՛ս Энциклопедический словарь «Изд. Брокгаузен и Ефрон) т. 40, с. 909; նաև Энциклопедический словарь (Изд. Гранат), т. ВА, с. 149.*

²⁶ *Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պրակ. ձև. 579, 239: Նրանց մասին տե՛ս Զ. Գ. Փավադյան, Մատենադարանի պարսկերեն ձեռագրերի պատմագրական արժեքը, Բաների Մատենադարանի, Ե. 1958, № 4, էջ 227, 232:*

²⁷ Լեո, Պատմություն Ղարարաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 204:

²⁸ *Сеид-заде, ... с. 13.*

²⁹ *Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. ձև., էջ 2ր:*

- ³⁰ Там же, ... с. 14.
- ³¹ Там же, ... с. 10.
- ³² Сеид-заде, ... с. 17
- ³³ Միգրա Յուսուֆ Նեհսեսով, նշվ. ձև., էջ 8ա)։
- ³⁴ Նույն տեղում, էջ 3ա)։
- ³⁵ Նույն տեղում, էջ 27բ)։
- ³⁶ Պրոֆ. Հ. Փափազյանը այն կարծիքն է հայտնել, որ այդ անվանումը խառնատի մեկերությունների տարածքին կարող էր տրված լինել Դաղստանի ու Դեբեդեբեի Դամուր Ղափու (Քրք. Երկաթի գուռ) անվանման փոխարեն (տե՛ս Իրան-Նամե, 1994, 2, էջ 24)։
- ³⁷ Միգրա Յուսուֆ Նեհսեսով, նշվ. ձև., էջ 77բ)։
- ³⁸ Նույն տեղում։
- ³⁹ Карта Закавказского края до 1917 г. см. к. Маль-тапа.
- ⁴⁰ Карта ...Гюльтапа, также—Карта Кавказского края с показанием армянского населения. Б., 1908, см. п. Гюльтапинский
- ⁴¹ Տե՛ս XIX դարի Անդրկովկասի քարտեզներում՝ Ուլթափի, Կարա-Քափև, Փյոթ-Քափև և այլն։
- ⁴² Ս. Մելիումյան. Հռենային Ղարարաղ, Երևան, 1990, էջ 261։
- ⁴³ Միգրա Յուսուֆ Նեհսեսով, նշվ. ձև., էջ 78ա)։
- ⁴⁴ Карта 38—11—6 (Մարտունի) 1973.
- ⁴⁵ Ս. Մելիումյան, նշվ. աշխ., էջ 209։
- ⁴⁶ Ներկայումս դրանք կոչվում են Քարին տակ և Ղայրալու։
- ⁴⁷ Միգրա Յուսուֆ Նեհսեսով, նշվ. ձև., էջ 78բ)։
- ⁴⁸ Карта Закавказского края до 1917 г.—р. Кабарту
- ⁴⁹ Չղախ—գավառակ, որը գտնվում է Ինճե (Ինչա) գետի հովտում, տե՛ս Ղևոնդ Ալիշան, Արցախ, Երևան, 1993, էջ 11։
- ⁵⁰ Ղևոնդ Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 73։
- ⁵¹ Ս. Մելիումյան, նշվ. աշխ., էջ 9։
- ⁵² Մ. Բաղխոսյանց, Արցախ, Բաքու, 1894, էջ 156։
- ⁵³ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 7։
- ⁵⁴ Karte von Armenien, Kurdistan und Agerbeidschen, von Dr. Heinrich Kiepert, Berlin 1858.
- ⁵⁵ Карта Закавказского края..., также—Карта Кавказского края...
- ⁵⁶ Միգրա Յուսուֆ Նեհսեսով, նշվ. ձև., էջ 79ա)։
- ⁵⁷ Советский Азербайджан, Б., 1958, с. 155, ներդիր քարտեզ, с. 38
- ⁵⁸ Ըստ Ղ. Ալիշանի, XIX դարի վարչատնտեսական բաժանման ժամանակ Արցախի կեսը գրավում էր Զլաբերդ մեծ գավառը, որին սահմանակից էին հյուսիսից Այրումը, արևելքից՝ Զեհնշիրը, հարավից՝ Վարանդիքը, արևմուտքից՝ Զոնդեղուրը (տե՛ս Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 38)։
- ⁵⁹ Միգրա Յուսուֆ Նեհսեսով, նշվ. ձև., էջ 79ա)։
- ⁶⁰ Նույն տեղում։
- ⁶¹ Գերան-Ղալ գետի հիշատակումը որպես Թալիշի մահալի սահմանագիծ տար-քերվում է Բաֆթու և Լևոյի ուսումնասիրություններում գծված նույն տարածքի սահ-մաններին. նրանք Թալիշի մահալի արևելյան սահմանագիծը հասցնում են մին-

ըն ժյուրակ-չայ գետը (տե՛ս Բաճճի, նշվ. աշխ., էջ 162, ևն, Երկերի ժողովա-
ծու, հ. 3, էջ 11)։

⁶² Բաճճի, Եշվ. աշխ., էջ 162։

⁶³ 1822 թ. Ղարաբաղի խանութները վերածվում է գավառի, որը Շաքիի, Շիր-
վանի և Թալիշի գավառների հետ ենթարկվում էր ռազմական նահանգապետին,
1841 թ. վարչական բաժանման ժամանակ Ղարաբաղի մի մասը որպես Շուշիի գա-
վառ մտնում է Կասպիական շրջանի մեջ, Իսկ 1846 թ. նույն՝ Շուշիի գավառը
մտնում է Շամախիի նահանգի, որից հետո 1868 թ.՝ Ելիզավետպոլի նահանգի
մեջ։